

דיוקנה של 'השקפת ההשתלמות' - מ'הלכה' לתהליך במגמת ה'ייחודים'

שאלת זהותה היהודית של החברה הישראלית-דמוקרטית, לנוכח השסע בין הציבור הדתי לבין הציבור החילוני, משמשת נושא מרכזי בשיח הישראלי. זה שיח מקוטב, ובו כל צד דבק בעמדתו בלי הסכמה עקרונית או הכרעה אפשרית. בקוטב האחד ישראליות חילונית המחויבת לדמוקרטיה; בקוטב האחר יהדות דתית המחויבת להלכה יותר מאשר לדמוקרטיה.

במחקרה על אודות החברה הישראלית עציוני-הלוי קובעת כי נוצרות במדינה שתי תרבויות לשני עמים: "זו לא 'מלחמת תרבות', זהו 'שסע בתרבות'. אין פסול במלחמת תרבות, להפך, חילוקי דעות הם נשמת אפה של הדמוקרטיה, הבעיה היא בהתפוררות כל מה שמשותף לשני המחנות: תרבות, סמלים, זהות יהודית, ציונית וישראלית. המחנות מתרחקים זה מזה בכל כך הרבה תחומים, שאנחנו כבר לא עם אחד... היום רוב הציבור אדיש, ולמנהיגים לא כל כך איכפת. יום אחד, אנחנו עוד עלולים למצוא את עצמנו בלי דמוקרטיה ובלי יהדות. שני עמים ומלחמת אחים."¹

לנוכח קיטוב אידאולוגי-חברתי זה בין היהדות הדתית הטרומ-ישראלית לבין ישראליות חילונית מעוטת יהדות, המאמר מתאר ומציע דרך אמצע רוחנית. הגישור בין היהדות לדמוקרטיה נעשה באמצעות השקפת היהדות כהומניזם, במגמת השתלמות הרמונית-הוליסטית.

מהלך המאמר

הצבת השאלה - מה עשויה להיות זהותה היהודית של החברה הישראלית-דמוקרטית?

א. מבוא להשקפת ההשתלמות הרואה ביהדות 'תיקון עולם' במגמה אחדותית-פלורליסטית.

ב. מהו מקור השקפה זאת? פריצת גדר ההשקפה ההלכתית אירעה בעת החדשה, בעת מפגשה של היהדות עם המודרנה. הטענה היא: "הילכו שנים יחדו בלתי אם נועדו?".

- ג. מהחוויה הישראלית להכרה בישראליות: לנוכח המתחים בחברה הישראלית הרי השקפה זאת, פרייה של הגות הציונות הרוחנית, על בסיס יהדות העת החדשה, היא תשתית לזהות ישראלית-ערכית.
- ד. מי שייך לקבוצת הציונות הרוחנית? - על כמה מהוגי הזרם הציוני-רוחני.
- ה. מהו החזון ההרמוני כהתוויית הדרך העולה? "ואהבת ביום ההוא את כל הנמצא".

א. יהדות כההליך השתלמות-הוליסטי - מגמה אחדותית-פלורליסטית:

בקשת המכנה המשותף למרות השוני

בהשקפת ההשתלמות, היהדות - העם ותורתו - היא תהליך של צמיחה רעיונית מגוונת: שורשיה ביהדות ההיסטורית (המקראית), אחר כך תהלכתיות ובהמשך הזרמים המודרניים), גזעה הוא המהפכה הציונית, וצמרתה בקיום הישראלי. מבחינת ההשקפה ההומניסטית, דתית וחילונית כאחד, הרי היהדות, ככל יצירה רוחנית, היא תהליך השתלמות, קרי שדרוג האדם והחברה. השקפה זאת רואה ביהדות הישראלית שלב חדש בתהליך התפתחות והשתלמות האדם והחברה. תהליך השתלמותה של היהדות, כעם וכתורה, הוא חלק מתהליך הקדמה האוניברסלי.²

לעומת זאת, נטייתה של הדת הממוסדת היא לכלוא או לצמצם את האלוהי בתוך מערכות צרות של שיטה מחשבתית ומעשים דתיים המתבצעים בעיקר בבתי פולחן. שלא כמו בהשקפה ההלכתית, המקנה תוקף של קדושה לספרים, לזמנים (שבת, יום כיפור) ולעם הסגולה, הרי בהשקפה הוליסטית זאת הקדושה נמצאת במיוחד בנטיית לבו של האדם להיטיב באמצעות רגשותיו העליונים ותבונתו את המציאות הרחבה. 'מלכות שדי' היא השאיפה למלכות החירות האנושית אשר נמזגת למעשי צדק חברתי מתוך רגש של אחווה אנושית.³ הגאולה הולכת ומתממשת במקום שהאדם מעצב בו את מעשיו לאור אידאליים אישיים, חברתיים, לאומיים או תרבותיים, במגמת תיקון עולם.

הפולחן ש'בין אדם למקום' נועד לטפח את המוסר ש'בין אדם לחברו'. לא עוד סתירות בין מסורת המבוססת על ההתגלות לבין מדע וערכים אנושיים, אלא - מידת דתיותו של אדם היא כמידת אנושיותו. דתיות משמעה מוסריות והטבת המציאות. המסע הרוחני עשוי להתחיל בטיפוח האני, אך המשכו בפריצה ממגבלות האני, בהטבת אדם את החברה, מתוך הכרת זיקתו אל הכלליות.

ביחיד טמון המניע להשתלמות אישית, וזו גם שאיפת הציבור. שאיפת הנאצלת של היהדות להעפיל למדרגת חברת מופת נקראת במקרא בשם 'עם סגולה'. א"ד

2 ראו מושג ה'תשובה' בהגות הראייה קוק, למשל, ב'אורות התשובה', פרק א'. וראו גם - בן-שלמה, 1989, פרקים ו' יב. גישה זאת התבטאה בהחלטת ועדת שנהר אשר כינתה את הדו"ח שפרסמה 'עם ועולם - תרבות יהודית בעולם משתנה' (משרד החינוך, 1995).

3 ראו שץ, תשלי"ט, עמ' 24.

גורדון הגדיר זאת 'עם-אדם', ולהשקפה זאת שותפים הוגים דגולים רבים: הפילוסוף הרמן כהן,⁴ אחד-העם, הראי"ה קוק, ברל כצנלסון, מרטין בובר, הרב ליאו בק, הרב אברהם יהושע השל⁵ ואחרים. כמוכן, כל אחד מהם בא מתוך אישיותו הרוחנית המיוחדת ומתוך תובנותיו המודרניות כיצד להתקדם במגמה זאת, אך משנותיהם מכוונות אל נקודת מוקד משותפת זאת.⁶ **הכרעת הוגי הדור הציוני, משמע - החזון לציונות הומניסטית, היא תשובתם למשבר היהדות בעת החדשה. חזון הדור הציוני הוא המסד לזהותנו הישראלית-ערכית.**

המאמר מתאר את הזהות היהודית-ישראלית הזאת, את מקורותיה במורשת, את צמיחתה ההיסטורית ואת השתמעויותיה החינוכיות בהיותה משנה מודעת ומנומקת. עיקריה עשויים להיות מקובלים על רוב הציבור היהודי בישראל ועל מנהיגיו, מתוקף חיי היומיום במדינה יהודית-דמוקרטית.

ב. 'יהדות העת-החדשה' - המפגש עם המודרנה: "הילכו שנים יחדו בלתי אם נועדו?"

כדי לתאר באורח סכמטי את מגוון הזרמים שנוצרו בעם היהודי בעת-החדשה, אפשר לצייר שלושה מעגלים אידאים חופפים חלקית או נפרדים: יהדות לחוד, ציונות כתנועה לאומית לחוד וישראל כמדינה דמוקרטית לחוד. כך, לדוגמה, נקראת תכניתו העכשווית של משרד החינוך (תשס"ד): 'מאה מושגי יסוד - ביהדות, ציונות ודמוקרטיה'. בעיני הזרם החרדי "חדש אסור מן התורה", ולכן המודרנה, הציונות והדמוקרטיה הן מחוץ לתחום. הזרם המשיחי שבציונות הדתית, לעומתו, מחויב לציונות כאל ציווי דתי, אך לא בהכרח לאופייה הדמוקרטי של המדינה. בעיני אנשי הימין הקיצוני גוברת הנאמנות לערכים הציוניים על הנאמנות לערכים הדמוקרטיים, ואילו השקפת השמאל החילוני ממוקדת בדמוקרטיה, ולפיה אין הדת אלא עסקו הפרטי של החפץ בה.⁷

אך מבחינת הזרם המרכזי של החברה הישראלית, שלוש אידאות אלה שזורות זו בזו. אפשר לתאר זאת בדמות עץ: העץ הציוני - אשר שורשיו מחד גיסא ביהדות ומאידך גיסא בתרבות המערב - מצמיח צמרת יהודית-ישראלית מרתקת במתחיה. אפשר לתאר זאת גם כדורות במשפחה: הציונות נולדה בזיווג היהדות והתרבות המערבית, ומדינת ישראל נולדה במפגש בין הציונות לבין הדמוקרטיה.

4 ראו שביד, 2003, פרק שלישי: "המערכה הפילוסופית על הגשמת ההומניזם כשליחות יהודית אוניברסלית - הפילוסופיה של הרמן כהן".

5 יאיר שלג מאפיין במאמרו (שלג, 2003) את הגותו של השל: "השל ביקש לחיות את חיי היומיום שלו - מתוך תחושה שהזהות הדתית היא בראש ובראשונה עניין של רגישות חברתית; מין מיסיון להעביר את רוחה של העיירה המזרח-אירופאית של המאה ה-18 להוויה האורבנית של ניו-יורק במאה העשרים... בעיני השל הנביא ביקש להביא את הרוח השמימית העליונה אל העולם הזה, באמצעות המאבק לצדק חברתי ותיקון עולם".

6 אי שביד כינס מגוון הוגים אלה בכותרת אחת בספרו (שביד, 1999).

7 כמוכן, החברה הישראלית מגוונת יותר מבחינת זרמיה וכוללת אף מסורתניים, שמאל דתי ועוד. ברם, לפי השקפתם הרעיונית שלוש האידאות האלה נפרדות זו מזו, ואין הן חוליות בשרשרת אחת.

העיקר הוא בראיית תולדות הזרם המרכזי בישראל כשלוש פזות שלובות, שלוש מעגלים החוצים זה את זה: מעגל היהדות, מעגל הציונות ומעגל המדינה הדמוקרטית.

זוהי תמונה אורגנית של המשכיות והתחדשות. בדומה לכך התפתח המוטיב של האדם שינברא בצלם מהמקרא אל ההומניזם האירופי, וממנו לציונות ולדמוקרטיה הישראלית. באורח דומה אידאת החירות, כחוויה כלל-אנושית, עברה מסיפור יציאת מצרים לכל יודעי המקרא גם בעמים אחרים. במקביל, ניסיונם ההיסטורי במאבק על חירות לאומית שב והאציל עלינו.

הפערים שבזווית הראייה של הזרמים השונים נובעים משרשרת ההתפתחות האידאית של העת החדשה. התפתחות זאת נמשכת בתולדותינו זה שלוש מאות שנים, והיא מורכבת מארבעה שלבים מובחנים: עידן ההשכלה; היווצרות התנועות היהודיות המרכזיות בעידן המודרני; המהפכה הציונית; המציאות הישראלית. כל שלב רעיוני הבשיל ותרם את מאפייניו לאופן שבו הגדירו יהודים מחדש את יהדותם. ההשכלה הציבה בתשתית הידע את השכל האנושי האוניברסלי ושללה את האמונות הדתיות בהתגלות על-תבונית בדת זאת או אחרת. עם נפילת גבולות הדת נוצר שדה ערכים תרבותי-כללי אשר ממנו נבעה האמנציפציה. שחרור החברה מכבלי הדת עימת את המסורת היהודית עם ערכי ההשכלה, וכך נתפלגו הזרמים בעם היהודי בעת החדשה: במאה התשע עשרה צומחת היהדות הרפורמית, וממנה, בתגובה שמרנית, נוצרת היהדות הקונסרבטיבית. בראייתם של זרמים ליברליים אלה, היהדות, בהיותה התרבות הכללית, עוסקת ביתיקון עולם. באנטיתזה לזרמים ליברליים אלה נוצרה היהדות החרדית, אשר שללה את המודרנה, ולעומתה הנאו-אורתודוקסיה המתונה יותר ביחסה למודרנה. בשלב השלישי בתהליך המודרנה צמחו התנועות הלאומיות ועמן הציונות אשר ביקשה לתקן את פגם הגלות באמצעות הקמת מדינה יהודית-מודרנית. כך הגדיר זאת שלמה אבינרי: "הציונות היא התשובה היהודית, בתנאים הספציפיים והמיוחדים של עם ישראל, לאתגר שהוצב בפני העולם עם תקופת ההשכלה, האמנציפציה, החילוניות, הליברליזם והלאומיות. הציונות היא הדרך שאיפשרה לעם ישן ליהפך למציאות חדשה בעולם משתנה, והיא התשובה היהודית לאתגר המודרניזציה - בכך ערכה הייחודי ובכך אף העניין האוניברסלי שבה. זו עוצמתה וזה הגיונה ההיסטורי והמוסרי."⁸ עם הקמת המדינה חל המעבר מתנועה לאומית למדינה דמוקרטית. זה הוא מעבר ממאבק לחירות נגד המונעים אותה למדרגת מדינה ריבונית, המחויבת גם לערכי השוויון והאחווה. לכן, בהכרזת העצמאות מודגשים הריבונות, השוויונות האזרחית והזיקות ליהדות התפוצות ולמשפחת העמים.

ולכן, היהדות המסורתית הטרומ-מודרנית והיהדות החרדית (שנוצרה מתוך ראקציה לרפורמה) חסרות את ממדי הערכים המודרניים וההתמודדות עם האתגר

8 אבינרי, "הרעיון הציוני לגונוני", סיום פרק המבוא.

הלאומי. ואילו היהדות הליברלית, הציונות עצמה והציונות הדתית חסרו את הרכיב המדיני-דמוקרטי, משום היווצרן בעת טרום-המדינה. לעומת זאת במדינת ישראל, מעצם היותה מדינה יהודית ודמוקרטית, מתרחש תהליך של מיזוג בין שלוש מערכות ערכים אלה. כדברי קרל מרקס, 'ההוויה קובעת את ההכרה'. היהדות הישראלית נבנית, כאמור, על בסיס המהפכה הציונית, אשר שילבה מסורת דתית בערכים מודרניים, והיא מתמודדת עם אתגר קיומם ופיתוחם במדינה לאומית-דמוקרטית. יתרה מזו, האתגר הקיומי בחברה הישראלית לשילוב שלושת הקטבים הערכיים מייצר את קדמתה הערכית ביחס לזרמים הטרומ-ישראליים.⁹

ג. מהחוויה הישראלית להכרה בישראליות¹⁰

מסיבות היסטוריות לוותה האידאולוגיה הציונית במהפכה נגד המסורת הדתית, מסורת אשר התקיימה בממדים אישיים-קהילתיים בלבד. הציונות פסלה את החלוקה הגלותית שבין הדת לבין מכלול החיים. מאבקה של הציונות נגד האידאולוגיה החרדית - אשר הייתה דומיננטית טרם השואה ותבעה הישגות בגולה עד לבוא המשיח - חייבה מרד ביהדות.¹¹ צדקת דרכה של הציונות הוכחה בהצלחתה להתמיר את הקיום היהודי הקהילתי בשבעים ארצות למדינה תוססת אחת. אך בדיעבד, הישג ייחודי זה של "שיבה להיסטוריה" חשף את הישראליות המנוכרת משורשיה היהודיים להשפעות פוסט-מודרניות גורפות.¹² השקפות אלה מציבות את האדם היחיד כמטרה לעצמו, מטפחות את רווחתו הכלכלית אך נוטלות ממנו משמעות מעמיקה לחייו ופורמות את החברה לחוטיה הדקים. במקביל, בראקציה לסגידת האליטה לכוח הכסף (גרסה פוסט-מודרנית ליעבודת הבעל), שבות השכבות החלשות להשקפה דתית-פונדמנטליסטית.

לנוכח פערים אלה, רבים עוסקים כיום בשאלת המשמעות של הגדרת 'ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית'. ביטוי זה אף עוגן בחוק, בפשרה פוליטית, בעת קבלת חוקי היסוד 'כבוד האדם וחירותו' ו'חופש העיסוק'. התשובות למתח הרעיוני שבין ערכים יהודיים לבין ערכים דמוקרטיים נמתחות על פני

9 החוגים והמנהיגים בורמים הקיימים מחוץ למדינה ממשיכים, כמובן, בהתמודדות עם שאלות ההווה, אך אין הם נאלצים להתמודד עם השאלות לגבי המשמעות של מדינה יהודית ודמוקרטית ולקבל אחריות על כך.

10 אני מודע לכך שכחמישית מהישראלים אינם יהודים. ברם, כמו במדינות אירופיות לאומיות רבות, זכותו של העם היהודי במדינתו לטפח את רוחו ואת תרבותו. דווקא מתוך יישום חזון המקרא האומר "כאזרח ממך יהיה הגר הגר עמך", אשר ייתכן שהשפיע על ערך השוויון שבדמוקרטיה, יזכו המיעוטים ביחס הנאות.

11 הצלחתה בולטת שבעתיים מול כישלונה האידאולוגי של היהדות החרדית לנוכח השואה. היהדות החרדית והבנדט היו בעלי האידאולוגיה שתבעה הישגות במזרח אירופה. הציונים דיברו על ציון, היו שהיגרו אחר הקומוניזם לרוסיה, ואחרים הפליגו למען הכלכלה לארצות הברית. האמונה בחובת הציפייה בגלות לבית המשיח הכזיבה.

12 מאמר זה נכתב בנישה אשר אכנה אותה 'הוליסטית'. אין זה המקום לאפיין אותה, אך מנמנה היא לצרף את הרכיבים השונים (שנתקבלו לאחר הדה-קונסטרוקציה) לתמונה כוללת באמצעות תיאורו של תהליך צמיחה אורגני. מבחינה זאת יש התאמה בין המגמה הרעיונית בתיאור השקפת ההשתלמות ובין מתודה זאת.

הרצף שבין פרשנות דתית-קיצונית למושג 'מדינה יהודית', הרואה בה מדינת הלכה, לבין השקפה חילונית הרואה בה מדינת 'כל אזרחיה'.

כאשר שני כוחות רעיוניים נאבקים זה בזה, ברורה לעין התחזקות הקיצוניים, אך בין הקצוות קיימים ניסיונות לשילוב, ובצמיחה אטית נרקם במרכז הציבורי הפוטנציאל המשותף שבכוחות ההופכיים.¹³ מבחינה אינטלקטואלית, אכן הפערים הרעיוניים שבין המסורת היהודית לדמוקרטיה מאתגרים רק חלק מהציבור הדתי לגונוניו¹⁴ וחילוניים המבקשים להיות בדיאלוג עםם.¹⁵ אך בפועל, רובו של הציבור הישראלי יגדיר עצמו בעל זהות המורכבת הן מתרבותו היהודית, הן מהזדהות עם הציונות כתנועה לאומית והן מחייו כישראלי.¹⁶ בעיית הזהות מתחדדת רק כאשר הוא נתבע - בשם הדת, בשם הציונות או בשם הדמוקרטיה - לבחור באחד מקוטבי זהותו. מכאן טענתי, כי לגבי זרמים מרכזיים - הכוללים את היהודים החילוניים, הדתיים-ליברליים, וחלק מהמסורתיים - אין סתירה עקרונית בין ערכי היהדות לערכים הדמוקרטיים. עצם החיים במדינה יהודית-דמוקרטית ייחודית גורמים להפנמת ערכיה. מצבור החוויות של הפרט - במערכת החינוך, בחינוך הציבורי, בחשיפה התקשורתית, במחלוקות הפוליטיות ובגורל המשותף - מעצב את ההכרה המורכבת. מתחת לכל המתחים, הוויכוחים והזרמים צומחת, בעצם, השקפה יהודית-דמוקרטית.¹⁷ זוהי השקפה ישנה-חדשה, שהלוא עד כה בהיסטוריה היהודית לא היה כדבר הזה: ייחודה של מדינת ישראל הוא בהתמודדות עם מציאות 'נורמלית' ומאתגרת של חברה רב-תרבותית במדינה יהודית לאומית.

תהליך דיאלקטי דומה לכך, מבחינת המתח שבין הקטבים וצמיחת מצע משותף במרכז, התחולל בתקופת הציונות. המאבקים היו בין הציבור הדתי לחילוני, בין

13 כיום יש עניין גובר מצד החילוניים המשכילים בהכרת המסורת ובהתאמתה לצורכיהם. דו"ח שנהר הוא שיקוף של מגמה זאת. במקביל, גם חוגים אורתודוקסיים, כדוגמת מימד ומעליה, פונים יותר לכיוון ההומניסטי. זרם 'העידן החדש' מקיף ציבור הולך וגדל.

14 בזרמי היהדות המתקדמת והמסורתית נעשו שילובים ערכיים משמעותיים עם אורח חיים דמוקרטי, וראוי להביאם בפני הציבור הרחב. ברם, למי שמאמין כי ההלכה היא רצון האל אפשרית הסתירה בין ערכים מסוימים בה לבין ערכי אנוש. לדוגמה, אם הנאמר במקרא "שום תשים עליך מלך" משמעו שהצו האלוהי הוא שלטון מלך מבית דוד, ואין אישה ראויה למלוכה שהרי נאמר במפורש "מלך", אזי הדמוקרטיה היא שלטון 'ידה פקטו' בלבד. חירויות הפרט, שוויון האישה, זכויות המיעוטים, זכויות הילד וכיוצא באלה הם מבעיותיה של האורתודוקסייה לנוכח המודרנה. עם זאת, תודה לאל, שערי הפירוש אינם ננעלים לעולם.

15 ראו ספרה של פרופ' רות גביון (תשנ"ט). ספר זה מנהל דיאלוג חשוב בין עמדות מסורתיות מזה ועמדות דמוקרטיות מזה ובוחן דרכי שילוב. חידושו של מאמר זה בטענה כי כבר קיים קול אמצע יהודי-דמוקרטי. החלוקה המקובלת בין ימין מסורתי לבין שמאל דמוקרטי מתעלמת ממרכז יהודי-דמוקרטי.

16 ברור זו מוצע הפתרון לשסע הלאומי אצל ח' עצינוני-הלוי - כמסקנת דו"ח שנהר - "טיפול זהות יהודית-חילונית", ונוסף על כך הליכת שני הצדדים לקראת המכנים המשותפים אשר הוזנחו. על המנהיגות הדתית להדגיש את הערכים שבין אדם לחברו ולא לעסוק בהקצנת ריטואלים הלכתיים. ומנגד, על המנהיגה החילונית "להבליט את התכנים שהם בעלי משמעות גם לדתיים, כמו קדושת החיים וסובלנות".

17 אף בציבור האורתודוקסי ניכר תהליך השינוי במגוון דרכים: בצמיחת תנועת מימד, בייסוד בית הספר 'מעלה' לקולנוע, בפעולת בית 'מורשה', בהקמת מעמד של טוענות רבניות, בלימודים לקראת פסיקת הלכות מסוימות על ידי נשים ועוד.

אלה שחפצו בציון מבלעדי הציונות לבין אלה שחפצו בציונות חפה מציון. במקביל, התקיים גם אז חיפוש אחר דרך אמצע. האתגר הרעיוני לשילוב הערכים הסותרים עורר התמודדות מאומצת ופורייה אצל הוגי דעות בציונות. לנוכח משבר ההנחלה כיום, חיוני להזכיר כי בתחום ההגות הציונית כבר נוצקה הסכמה עקרונית על דרך אמצע הומניסטית, המשותפת לדתיים ולחילוניים. הצהרת העצמאות, בהיותה ביטויה הרעיוני הממצה של הציונות, מבטאת השקפה ערכית-מעשית זו.¹⁸ המחלוקות התאולוגיות נעקפות באמצעות ניסוחים דו-משמעיים, כגון "ספר הספרים הנצחי" או "באמונה בנצח ישראל", כדי להציג הסכמה ערכית-מעשית. לאחר ההנמקות להקמת המדינה וההכרזה על הקמתה נקבע האיני מאמיני הלאומי: "מדינת ישראל... תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום - לאור חזונו של נביאי ישראל". הערכים המודרניים-דמוקרטיים עולים בקנה אחד עם ערכי הנביאים.¹⁹

חשוב להזכיר כי על מגילת העצמאות חתמו נציגי כל הציבור - שמאל, ימין וכל מי שביניהם. היכולת להגיע להסכמה מקיר לקיר נבעה מדינמיקה לאומית, שבה ברק הרגע ההיסטורי האיר את הפוטנציאל הערכי המשותף. מגילת העצמאות חותמת את המאבק הציוני להקמת מדינה יהודית ופותרת את העידן הלאומי-דמוקרטי.²⁰ חזון לאומי-אוניברסלי נפלא זה שנוצק בה הוא התשתית לזהות היהודית-ישראלית.

במאבק על בניין המדינה דרך ההסכמה כאילו אבדה. המנהיגות הפוליטית בחרה להדגיש את ההבדלים הרעיוניים בין המחנות במקום את המאחד. לנוכח המאבקים הקיומיים זכה החינוך הלאומי להיות הדומיננטי, ואילו הזרם הרוחני שבציונות נדחק לשוליים. אכן, מדובר בחזון של הוגי דעות שלא זכה לתפוצה חברתית. הוגי הדעות הם בעלי חזון, ולכן, מטבע הדברים, הם מקדימים את זמנם. הוגי הציונות הרוחנית - אחד-העם, א"ד גורדון, הראי"ה קוק, ח"י ביאליק, ברל כצנלסון, מ' בובר ואחרים - בבקשם לעצב אורחות חיים מלאים בבניין וביצירה, בשיתוף ובאחוה, יצרו סינתזות בין המסורת היהודית לבין התרבות המערבית.²¹

כיום, לנוכח ההתמודדות עם סוגיות מרכזיות בנושא הזהות ולנוכח השסע הציבורי המאיים, הגיעה העת לאפשר לזרם הציונות-הרוחנית להשפיע. זרם זה הציב כמה מודלים של השקפות יהודיות על תשתית הומניסטית-אוניברסלית.

18 ראו על כך גרבר ונאה, תשמ"ח.

19 לצורך ניתוח ההצהרה ראינו את השופט צבי ברנזון, אשר היה מנסחה הראשון וניסח גם משפט זה. שאילתה: "אילו הייתה סתירה בין ערכי הנביאים לבין ערכי הדמוקרטיה, במה היית בוחר?" ענה לי: "אני נתחנתי באנגליה. ברור שהתשתית היא ערכי הדמוקרטיה". הכרעה זאת אופיינית לציונות הסוציאליסטית.

20 כוננת הביטוי "מדינה יהודית" בהצהרת העצמאות היא מדינה של יהודים. ניסוח ההצהרה נבע מדרישת האו"ם בהחלטתו בכ"ט בנובמבר 1947 לחלק את הארץ בין מדינה יהודית למדינה ערבית. זכותו של הציבור הדתי לטעון כי בביטוי זה יש כוונה גם למדינה דתית, אך זהו דרש ולא פשט הביטוי שבהצהרה.

21 ראו דיון מקיף בהוגים אלה אצל שביד, 1999.

ד. סוללי התשתית הערכית המשותפת - הוגי הזרם הציוני-רוחני

להלן אביא על קצה המזלג כמה ממשנות הוגי הציונות הרוחנית כדי להצביע על מגמתן הכללית. לכאורה, מבחינת מגמתם האידאולוגית הם שונים זה מזה, והגותו של כל אחד מהם ייחודית. אחד-העם ראה בציונות מהפכה חילונית, א"ד גורדון שאף לסוציאליזם שבסיסו ביחסי חברה אנושיים, הראי"ה קוק חפץ בתחייה דתית-רוחנית באמצעות הקמת זרם של ציונות-דתית ומרטין בובר הטיפף לדיאלוג והשתייך ל"ברית שלום" שדגלה במדינה דו-לאומית. אך מנקודת מבט אשר תרה אחר משמעותה הפנימית של היהדות בעיניהם, כולם קראו לתיקון הפנימיות במגמה לתיקונה ולקידומה של החברה. מפאת קוצר היריעה אשרטט רק קווים כלליים להשקפתם היהודית.

הגותו של אחד-העם היא אב-טיפוס להתמודדות עם שאלות ערכיות במגמה לטפח דמות ראויה של אדם הנאבק בעוול למען הצדק. משה הנביא הוא האדם שהביא מפסגות רוחו הרודפת צדק תורה לאומית שעיקרה 'מוסר הנביאים'.²² "העולם כולו מעשה ידיו הינו, וכל בני האדם בצלמו נבראו, אך בכס בני אברהם בחירו, בחר להיות לו לעם סגולה, 'ממלכת כוהנים וגוי קדוש' שתקדשו שמו בעולם ותהיו למופת לשאר בני האדם בחייכם האישיים והחברתיים, שיתכוננו על יסודות חדשים, ברוח האמת והצדק".²³

על כן, לבני הקבוצה שהושפעו מהגותו קרא אחד-העם "בני משה". חינוך מוסרי-לאומי זה ראוי להתבצע הן באמצעות לימוד מכון של המורשת היהודית הן באמצעות ייחוד התרבות הכללית. דוגמה לכך היא עמדתו כלפי ניטשה, אשר השפיע מאוד על בני דורו. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, לדוגמה, שאב מניטשה את רעיון 'שינוי הערכים' - טיפוח העצמה הפיזית והסיף, שהוא תנאי לגאולה הציונית, במקום הרוח היהודית הגלותית. לעומתו, אחד-העם ביקש לייחד את דמותו של ניטשה באמצעות 'השתלה ערכית': קבלת המופת של הקריאה למימוש עצמי, להעפלה אל פסגת היכולת האישית, אך דחיית הרצון לעצמה בלתי מוסרית, ובמקומה הצבת השאיפה למימוש מוסרי שהוא מימוש העצמיות היהודית.

א"ד גורדון הציב, למול דמות האדם המודרני, המנוכר מעמקי חווייתו הפנימית, את איש החוויה. בניגוד לחיים המצומצמים של איש הכרך, מציג גורדון את זיקת האחדות עם המציאות אשר נגלית לאדם באמצעות עבודתו בטבע. אחדות סמויה זאת כוללת גם את החיבור האותנטי לחברה וללאום. הוא טען כי החד-צדדיות שבשלטון השכל והניכור שבין בני האדם יביאו אותם אל פי פחת. ראייתו כי האדם נקרע מהטבע ומרבדיו הרגשיים-חוויתיים (מושג שהוא טבע) מתחילה להיות מקובלת כיום בזרמים האלטרנטיביים. דבריו כאילו נכתבו היום: "וממך,

22 ראו במיוחד מאמריו "משה" ו"מוסר לאומי" בתוך מבחר כתבי אחד-העם.

23 ההדגשה שלי. מובא מתוך מאמרו "משה" (אחד-העם, תשכ"א, כרך א', עמ' ריח).

אחי, אבקש רק דבר אחד. שכח לשעה את כל הדעות והתורות שבעולם, וגם תורתנו הכתובה בכלל, שכח את כל מה שקראת ושמעת, שכח גם מה שדיברתי בזה אני, השלך מתוך נשמתך כל מה שהובא שמה מבחוץ. התבודד עם עצמך ועם הטבע, התייחד עם עצמך ועם הטבע, הקשב למה שמתרחש בעומק נשמתך, שמע מה שיאמר לך האיני הטהור שלך!²⁴

מ"מ בובר טען כי קדושה שורה על המפגש האמתי שבין אדם לרעהו, בניגוד לדפוס השכיח של העמדת הפנים שבין האיני לבין הלו. "החיים האמתיים הם פגישה". רק השיח פותח לפנינו את מעמקי הנפש. לכן, בובר היה אחד מהאבות הרוחניים של הזרם ההומניסטי בפסיכולוגיה. אך הוא חורג מעבר לכך: ההקשבה והדיבור אינם מתמצים רק במישור האנושי, אלא מתרחבים לכלול גם את הטבע הדומם והחי מתחת ומגיעים עד האל ממעל. משמע, קיום אמתי מתקיים בדיאלוג רב-ממדי. מכאן גם התנגדותו לדפוסים הקבועים של הדת ועמידתו הבוחנת את המקרא מתוך יראת כבוד. וכי מדוע תהא פחות קדושה בממשותו של האדם משיש בחפצי פולחן או בארץ מסוימת? ההתייחסות ההומניסטית-מוסרית לכל אדם, שנברא בצלם, היא מיצוי קדושת החיים. המרחיבות האמתית היא לאשר תובע המצב הממשי. כך נהגה למשל חנה סנש, בהתנדבה לצנוח מעבר לקווי האויב - "קול קרא והלכתי".

תורת הרב קוק עוותה בפי אלה הרואים עצמם ממשיכי דרכו במגמת שלמות הארץ. התוויית דרך השתלמות האדם והעם היהודי היא אשר הפעימה את רוחו הגדולה. הראייה קוק האמין כי מהפכה רוחנית עתידה להתחולל עם השיבה לארץ ישראל. היהדות, שעברה תהליך של תיקון מערכי התקופה המקראית בעת התקופה הגלותית, תמשיך בתהליך התפתחותה. עתה צפויה המסורת להתחדש עם התקדשות המודרנה. "והנה את החיים צריכים אנחנו להבין בשני ערכים, איך המה נמצאים ואיך הם צריכים להיות. היושר המוחלט נעוץ לעולם באותו הצד שהחיים צריכים להיות. אמנם היושר הארעי, הנוגע יותר למעשה בהווה, הוא בנוי על הצד שהחיים הם נמצאים בו בפועל. **רוממותה של תורה ואלוהיותה אי-אפשר כלל שתהא אחרת, כי אם כלי חמדה, לסבב ולכונן את החיים אל המצב שהם צריכים להיות בו.**"²⁵

כל אחד בדרכו, ורבים אחרים, יצרו עצמם לכלל דמויות מופת. האלטרנטיבה ליהדות ההלכה היא בזהותם היהודית-ציונית, אשר התממשה ברצינות יחסם לחיים, באהבתם כלפי המציאות ובהתמסרותם לתיקונה-עילויה.²⁶

24 א"ד גורדון, האדם והטבע, מכתב שלישי, עמ' 366.

25 הראייה קוק, אגרות ראייה, כרך א, עמ' צד.

26 ראו שביד, 1999.

ה. "ואהבת ביום ההוא את כל הנמצא" - חזון בקשת ההרמוניה כהתוויית הדרך העולה²⁷

תיאור קווי המתאר של יהדות ישראלית במגמת ההשתלמות יוצג לצורך השוואה על רקע תיאורן של גישות מקובלות לחינוך יהודי. נורה רש ואהרון בן-אבות במחקרם על יישום דו"ח שנהר²⁸ מתארים את תפיסות המנהלים כלפי המהות התוכנית של חינוך יהודי בבתי הספר בשש קטגוריות מרכזיות: (א) מיקוד במקורות או בהלכה (ארון הספרים היהודי); (ב) היסטוריה ומסורת (חשיבות העבר כפי שהגדירו אחד-העם: "יותר מאשר שמר עם ישראל על השבת, שמרה השבת על עם ישראל"); (ג) תרבות יהודית (ספרות, אמנות, שירה); (ד) ערכי יסוד יהודיים ('אדם בצלם', מוסר יהודי); (ה) יהדות בהקשר ערכי אוניברסלי (חירות, שוויון, סובלנות - העולים בקנה אחד עם ערכים מערביים); (ו) ישראליות (עליות, זיכרון השואה, צבא, תחושת שייכות למדינה).

בהשקפת ההשתלמות מתקבלות גישות אלה כמשלימות זו את זו בתהליך הצמיחה הלאומי. היהדות משמעה תהליך חינוכי מתמיד המכוון להתפתחותם הערכית-רוחנית של האדם, החברה והלאום.²⁹ זהו ציר העומק הקושר יחדיו ממדים אלה לכדי מגמה מאחדת: הרוח במקורותינו - בתורות ובמצוות - תובעת את תהליך תיקון פגימות המציאות למען הקטנת הסבל האנושי.

מה עניין סבל לערך? דווקא מתוך ראייה רוחנית של חוויית הסבל צומח הערך. כך, למשל, "ואתם ידעתם את נפש הגר כי גרים הייתם בארץ מצרים"; "ואהבת לו כמוך כי גרים הייתם בארץ מצרים".³⁰ הערך הוא תמונת התשליל של הסבל. מתוך חוויית ההשפלה והייסורים לומדים אנו את אידאת התיקון. האנושיות המקראית תובעת יחס מיוחד לזולת: לא יחס אינטרסנטי הנוטה להשתמש בכוחניות ולנצל את החלש, אלא יחס תומך, אפילו אהבה נאצלת.

מדוע נתבע היחס הערכי, האנושיות? מדוע "לא תגנוב", "לא תחמוד", "לא תענה ברעך עד שקר" "לא תרצח" וכו'? כי המוסר, מצרף הערכים השונים, הוא המגן על הרקמה החברתית. ההתחשבות ההדדית בכבוד הזולת והדאגה לו יוצרים את האיכות האנושית.³¹ לכן המקרא מצווה קטגורית: "סור מרע ועשה טוב".³² מהצד

27 במאמר זה המושגים האלה קרובים במשמעותם ושייכים לאותו שדה משמעות: אחדות, הרמוניה, צמיחה, אורגניות, השתלמות. כך גם המושגים האלה: דיאלוגי, משא ומתן, השפעה.

28 רש ובן-אבות, 1998.

29 ראו הערה 27 לעיל בדבר המונחים המשמשים במאמר זה.

30 שמות כג 9; ויקרא יט 34. ולהרחבה ראה סימון, 1991.

31 "ושמרתם את חקתי ואת משפטי אשר יעשה אתם האדם וחי בהם" (ויקרא יח 5) - התורה מכוונת לחוקי חיים טובים.

32 ראו פירוש הרמב"ן לפסוק "ועשית הישר והטוב!"; "זוה עניין גדול, לפי שאי אפשר להזכיר בתורה כל הנהגות האדם עם שכניו ורעיו וכל משאו ומתנו ותיקוני הישוב והמדינות כולם, אבל אחרי שהזכיר מהם הרבה... חזר לומר בדרך כלל שיעשה הטוב והישר בכל דבר".

האחר, האדם החוטא בן בליעל הוא, משמע: 'בן-[אדם] בלי-יעל', נטול יכולת השתפרות מוסרית. הפרת ערכי היסוד מולידה חוליים אישיים וחברתיים. הזלזול באדם, המרמה, האלימות למיניה - הם שערי הגיהנום האנושי.

מתוך הדוגמאות האלה מן המקרא עולה מה שנטען לעיל, כי כבר בו נמצאים במפורש שורשיה של ההשקפה אשר רואה, מעבר לאינטרסים האישיים, את אחדות הנמצאים. במקביל, בממד הציבורי, במסע הרוחני לעבר שלמות מוסרית ברמה הלאומית, תולדות עמנו הן העליות והנפילות בדרך הארוכה והמתפתלת אל השלמות הנכספת. כך, למשל, מסבירים חז"ל את הגלות: לא תבוסה צבאית או פוליטית, אלא "מפני חטאינו גלינו מארצנו". תיקונו של המצב הגלותי-הנמוך באמצעות השיבה לארץ הריהי לכן 'עלייה'.

בראייה תהליכית-התפתחותית זאת היהדות הרבנית היא שלב מהפכני ומתקדם יותר מהיהדות המקראית (תפילות במקום קרבנות, לימוד תורה אישי במקום כהונה, עקירת הצו לסקילת בן סורר ומורה, פיצוי כספי במקום "עין תחת עין", מונגמיה; וככלל - הלכה במקום דברי הטפה מוסרית כללית). למעשה, זה כמאתיים וחמישים שנה מצביעה על כך היהדות הליברלית (הרפורמית, הקונסרבטיבית והרקונסטרוקטיבית) לחיזוק ולתמיכה בעמדתה התומכת בתהליך התפתחותה הערכית של היהדות. זוהי טענה כבדת משקל, הן מבחינת ביסוסה המחקרי הן בהיותה נישאת בפיהם של הזרמים שהם רובו של העם היהודי. היהדות הליברלית רואה בתיקון עולם, באמצעות מחויבות אישית, שלב מתקדם יותר מהקונפורמיזם ההלכתי (כך בוטלו התפילות להקרבת קרבנות ולבניין בית המקדש והושג שוויון האישה בבית הכנסת, ועניינים מוסריים חוץ-הלכתיים - למשל: אקולוגיה וזכויות הילד - הם ציווי דתי). למעשה, מבלי שנודע הדבר ברבים, אף הוגה דעות אורתודוקסי, הרב קוק, ציפה להתחדשותה של היהדות במדינת ישראל. לפי השקפתו, העדר המוסר האישי במסגרת הדתיות-הלאומית בתקופת המקרא הביא לחורבן. תקופת הגלות באה לתקן זאת באמצעות ההלכה. הסינתזה בין התיקון הפרטי והכללי בדיאלוג עם ערכים מודרניים יחולל במדינת ישראל תחייה רוחנית.³³

בהשקפה זאת, עם ישראל אינו "עם לבדד ישכון", אלא ענף מעץ האנושות. כל עיקרה של התרבות הכללית הוא שיפור המצב האנושי במגוון עצום של דרכים השלוכות זו בזו. המציאות כולה נמצאת בתהליך השתלמות. האלוהי שבמציאות מאופיין בשאיפה המתמדת כלפי 'מעלה'. במידה שיש במצב מן הטוב והמיטיב, הישר והצודק, הערכי והיאה, המשמח והמרומם - כך יש בו מן האלוהי שבמציאות. היהדות, על פי השקפה זאת, שואפת בדרכה הייחודית-פרטיקולרית, ובפתיחותה

לתרבות הכללית, לרומם את הקיום הלאומי במעלה המדרגות המוסריות-רוחניות ולעשותו מופת חינוכי אוניברסלי למשפחת העמים.³⁴

למעשה, מאחורי הניסוח הפילוסופי היבש מסתתרת אהבה גדולה למציאות. כך קורא אהרון דוד גורדון: "ונשאת ביום ההוא סביב עיניך, בן אדם, ונשאת עיניך למעלה, וראית את הארץ ואת כל היקום אשר בה, וראית את השמים עם כל צבאם, עם כל העולמות אשר בהם, עד לאין תכלית ואין חקר - והנה כולם כולם קרובים אל נפשך, והנה כולם נושאים לך ברכה. אז תשיג את הנצח שברגע. אז תדע, מה רב אשרך, מה רבה הברכה, אשר החיים נושאים לך, אז תדע, ואמרת בלבבך: מה דלים מה מסכנים הם החיים משל אחרים, הממשלה על אחרים, האור משל אחרים! ואהבת ביום ההוא את כל הנמצא, ואהבת את האדם ואהבת אף את עצמך - כי יהיה לבך מלא אהבה, והאמנת בעצמך, והאמנת באדם, והאמנת בכל אשר יש להאמין, כי תהיה כולך מלא חיים."³⁵

בל יטעו הפתוס הגורדוני או שמה של ההשקפה ההרמוניסטית-הוליסטית את הקורא. השקפה זו אינה נאיבית ואינה פשוטה. דווקא לנוכח התוקפנות הקיימת בטבע וההכרחית להישרדות, ולצד ההכרה בעצמת הרוע הקיומי שבאדם, נעשית התיבועה הרוחנית מרכזית כל כך. האתגר במיתוס המקראי - "לפתח חטאת רבץ ואלוך תשוקתו ואתה תמשל בו" - אינו נעשה תובעני פחות לאדם הפוסט-מודרני.³⁶ השואה, האלימות והניכור מיקדו את הכורח שבהעמדת הדרך הרוחנית במרכזו של החינוך.

עם זאת, אין היהדות הישראלית צריכה להיות מצומצמת לתופעותיה ההיסטוריות. כל אשר עשוי להיטיב ולשפר את אישיותו של האדם ואת אושיות החברה מתקבלים בברכה. לכן, לא רק המקורות הם חלק מהיהדות כיום, אלא כל מה שתורם לשכלול אדם וחברה. לאמתו של דבר, כבר הרמב"ם הכריז: "קבל אמת ממי שאמרה". המקצועות והומניסטיים ואף המדעיים (המחנכים את האדם להכרת המציאות הגשמית ולחשיבה מאורגנת ומדויקת) נכללים בה. זהו תהליך השתכללות מתמיד, אשר האמצעים שבו ניתנים לשיפור, לטיפוח ולהמרה לאור התובנות המתקדמות. ברור שפתיחות זאת מעוררת שאלות רבות על קריטריונים, זיקות, שייכות והעדפות. אך קודם כל יש להשתחרר מהסגירות של 'ארון הספרים היהודי'. היהדות הישראלית בהשקפתה האורגנית - תהליך אישי, משפחתי, חברתי, אנושי, אקולוגי - היא אמנות החיים.

34 ראו מי בובר, "רוח ישראל בפני המציאות הנוכחית", בתוך הרוח והמציאות, עמ' 24-26. הראייה קוק השתמש במונח "ערפלי טוהר" בדברו על אור האידאה האלוהית במדינת ישראל. דויד בן-גוריון השתמש בצורה דומה בביטוי "אור לגויים".

35 אי"ד גורדון, "הגיון לעתיד", בתוך האדם והטבע.

36 ראשית ד 7.

אכן, מגמת הקדמה המוסרית, במקביל לרוע האנושי, היא אוניברסלית. במגמה זאת משפיעות גם התובנות והיישומים של הפסיכולוגיה והסוציולוגיה, הספרות והאמנות, תורת המשטר והכלכלה מתרבות המערב, וגם שיטות של מדיטציה, התבוננות פנימית ודרכי הארה מתרבות המזרח.

אכן ישנן דרכים שונות העולות מעלה-פנימה אל הטוב: דרכי הדתות השונות, דרכי האידאולוגיות ההומניסטיות החילוניות. כל חברה הולכת בנתיב חינוכה התרבותי בשילוב השפעות שחדרו אליה. כך תמיד פתחה התרבות היהודית בדיאלוג עם סביבתה. וכך, למען ההתפתחות הכלל-אנושית, יתקדם היהודי במדינתו, בכליו הייחודיים: בשפתו, במקורות הגותו, בהלכותיו, במועדי, בעיצוב חברתו ובכלי התרבות הכללית שספג. השאלה החשובה אינה 'מיהו יהודי' אלא 'מהו יהודי'. היותך יהודי, היותך יהודייה, משמעו צמיחתך להיות אדם מיטיב בחברתך. אכן, התביעה היא למוסריות אוניברסלית, אלא שהדרך אליה היא במגמת ההשתלמות בתכנים הייחודיים במורשת היהודית-ישראלית.³⁷

פרדיגמה יהודית-ישראלית זאת קרובה להגדרה הליברלית של היהדות הרואה בה 'תקוּן עולם'. עם זאת, היא כוללת בתוכה את היחס למלוא רכיבי המציאות במדינה דמוקרטית. בדומה להשקפות אלה, היא מקבלת את תפיסת הקדמה המערבית, אך מתייחדת בשאיפה להעלאת המציאות לאחדות רוחנית, כפי שטוענות תורות נסתר יהודיות (החסידות, א"ד גורדון, הראי"ה קוק, הלל צייטלין ואחרות).³⁸

הוויכוח שבין התזה הדתית והאנטיתזה החילונית נפתר (מועלה) בסיתוזה הערכית המייחדת של היהדות הישראלית. מתוך הסתירה שבין דת מצווה לתרבות הבאה מבחוץ אל האדם - אנו עולים להשקפה רוחנית שמהותה צמיחה אורגנית המכוונת להשתלמות ערכית רבת פנים ותחומים של האדם ושל החברה.

37 ראו טענה זאת בדברי אחד-העם במאמרו "מוסר לאומי", בתוך מבחר כתבי אחד-העם.

38 בוודאי יש קרבה רבה בין השקפת ההשתלמות ובין מוסר אוניברסלי בנוסח קאנט (והלל). כך שלכאורה השקפת ההשתלמות מובילה להשקפה של 'מדינת כל אזרחיה' - ולא היא. שאלת זהותה היהודית או האזרחית של המדינה היא בעיקרה שאלת המסגרת השלטונית ומקומם של הערכים הדמוקרטיים. לעומת זאת, שאלת יהדותה של המדינה היא שאלה חברתית-חינוכית. לעתים מתקיים מתח בין המורשת ההיסטורית לבין ערכי הדמוקרטיה. (ראו א' שביד, "הדת היהודית והדמוקרטיה הישראלית", יהדות חופשית, גיליון 7, 1995). בכל אופן, המורשת הרוחנית דרושה הן כשהיא לעצמה, הן כשהיא משמשת תשתית חברתית-חינוכית מפורטת לערכי המוסר והדמוקרטיה.

ביבליוגרפיה

- אבינורי, שי (1980), הרעיון הציוני לגווינו, תל אביב, עם-עובד.
- אחד-העם (תשכ"א), על פרשת דרכים, תל אביב, דביר.
- בובר, מ' (תשי"ד), "הומניות עברית", תעודה ויעוד, ב, ירושלים, הספריה הציונית.
- בן-שלמה, יי (1989), שירת החיים - פרקים בהגות הראייה קוק; תל אביב, האוניברסיטה המשודרת.
- גביזון, רי (תשנ"ט), ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית: מתחים וסיכויים, תל אביב, הקיבוץ המאוחד.
- גורדון, א"ד, (תשמ"ג) מבחר כתבים, ירושלים, הספריה הציונית.
- גרבר, רי (2004), מהפכת ההארה - דרכו הרוחנית של הראייה קוק, ירושלים, הספריה הציונית.
- גרבר, רי ונאה, אי (תשמ"ח), מגילת העצמאות - ה"אני מאמין" הלאומי, ירושלים, משי החינוך (חינוך מבוגרים).
- לוז, אי (1985), מקבילים נפגשים, ת"א, ספריית אופקים.
- פרנקל, רי (תשנ"ד), מכלולי חיים - שיטה ליישום גישה אחדותית בתכנון לימודים, ת"א, מכון מופ"ת.
- ציוני, חי (2000), ארץ שסועה, כפר-סבא, ניר-מודן.
- קוק, הראייה (תשכ"ב), אגרות ראייה, ירושלים, מוסד הרב קוק.
- קוק, הראייה (תשכ"ג), אורות הקודש, ירושלים, מוסד הרב קוק.
- קוק, הראייה (תשכ"ג), "למהלך האידיאות בישראל", אורות, ירושלים, מוסד הרב קוק.
- רוטנברג, ני (עורך) (1998), "ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית - איך לחנך", רבנוני, 2, ירושלים, ון-ליר.
- רש, ני ובן-אבות, אי (1998), מחקר להערכת יישום דו"ח שנהר: לימודי יהדות בחט"ב ממלכתיות במגזר היהודי, ירושלים, המכון לחקר הטיפוח בחינוך, בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית.
- שביד, אי (1995), לקראת תרבות יהודית-מודרנית, תל אביב, ספריית אופקים.
- שביד, אי (1999), נביאים לעמם ולאנושות, ירושלים, מאגנס.

שביד, אי (2003), תולדות פילוסופיית הדת היהודית בזמן החדש, תל אביב, עם-עובד ומכון שכטר.

שלג, יי (2003), "הרב האוניברסלי", הארץ, ב8, 27 ביוני.

שפירא, אי (1996), אור החיים ביום קטנות, תל אביב, עם-עובד.

שץ, ר' (תשל"ט), "אוטופיה ומשיחיות בתורת הראי"ה קוק", כיוונים, 1, ירושלים, ההסתדרות הציונית.